

ՄԵԾ ԲԱՐԵԿԱՄԷՍ ՔԱՆԻ ՄԸ ՊԶՏԻԿ ՅՈՒՇԵՐ

Զինք անձնապէս ճանչնալէ առաջ, իր մասին քանի մը տող գրած էի «Ծիրակաշի մէջ, որ իբր շարթաթերթ վերսկսած էր լոյս տեսնել ի Պուլիս, 1908 թ. վերջերը:

Իզմիրլեանի կաթողիկոս ընտրուելէն վերջ, Աղդ. Ժողովը Պատրիարքական Տեղապահի ընտրութիւն պիտի կատարէր ու կ'ըսէի «Ծիրակաշի մէջ» թէ հանգիստ թողլով հին եպիսկոպոսները, պէտք է փորձել երիտասարդ վարդապետ մը, օրինակ՝ Սերաստիոյ Առաջնորդ Թորգոմ վարդապետը, որուն համար — կ'աւելցնէի — նպաստաւոր վկայութիւններ կը տրուէին... — Այդ վկայութիւնը ինծի տուողն էր դերձակ Ս. ԷՖէնսիք, նախկին յեղափոխական մը՝ որ յարգանք ու վստահութիւն կը ներշնչէր, որուն խանութը տեսակ մը ժամագրավայր էր եկեղեցական ու աշխարհական գործիչներու և ուր ծանօթացայ, քիչ յետոյ, նոյնինքն Թորգոմ վարդապետի կարճ խօսակցութիւն մը, ոչ մէկ ակնարկութիւն «Ծիրակաշի յանձնարարութեան» երբ ուրիշ վարդապետներ, և եպիսկոպոսներ անգամ, արտասահմանէն վերադարձողներու հանդէպ ժպիտ միայն ունէին, այս մեծ աչքերով և զմրէթաւոր ճակատով պարզուկ վարդապետին վերապահութիւնը լաւ ազդեց վրաս...:

ու կրօնական զգացումէ մը կեանքին էութեան:

Գերագոյն շնորհ մը սակայն կարելի կը դարձնէր իր մէջ այդ բոլորին հաշտեցումը և թոյլ կու տար իրեն այդ հակադիր բեկումներէն մէկէն միւսը երթալ ինքնարեւր շարժումով մը: Իր շնորհիմ գաղտնիքն էր այդ:

Շուքը ծանր Պատրիարքը եղաւ, որ սակայն քաղցրագոյն Հայրութեամբ մը գիտէր մօտենալ հոգիներուն և մխիթարել

Այնուհետեւ էջմիածին հանդիպեցանք իրարու, 1910 թ. վերջը, Գէորգ Ե. ի ընտրութեան ժամանակ: Հոն, պարագլուխը դարձած էր «Դուրեանականներուն»: Ես, ընդհանրապէս, դեր մը ունեցած ըլլալով Դուրեանի Պուլսոյ Պատրիարքութենէ հրաժարումին մէջ և զէմ ըլլալով իր կաթողիկոսացման (զինք շատ յարգելով հանդերձ), բնական էր որ շատ չմօտենայինք իրարու: Կողմնակից չէի նաև Օրմանեանի ընտրութեան, զոր կ'ուզէին Ռուսահայոց վեց թեմերէն չորսը, և չէր ուզեր մեծամասնութիւնը Թրքահայ պատգամաւորներուն: Այդ պատճառով, ես մնացի Մայր Տաճարին մէջ, երբ Օրմանեանականները, գլխաւորութեամբ Սուքրիաս Եպս. Պարզեանցի և Բաբգէն վարդապետին (ապա Աթոռակից կաթողիկոս Կիլիկիոյ), բողոքելով դուրս ելան հոնկէ: Իմ ընտրելիս կարապետ Եպս. Տէր Մկրտչեանն էր, որուն վրայ կրնային միանալ երկու կողմերը՝ ան ըլլալով ամբասիր և գիտուն եկեղեցական մը, Օրմանեանի նախկին աշակերտ, սիրող Օրմանեանը ու սիրուած Օրմանեանականներէն: Բայց մերոնք ոչ իսկ ուզած էին, իբրև համաձայնական քայլ մը զոր պիտի գնահատէին միւսները, քառանուն ցանկին մէջ ղնել կարապետ Եպս. Իանունը, վախճալով որ գաղտնի քուէարկութեան պահուն Դուրեանը լքողներ և անոր քուէ տուողներ կ'ըլլան, և թէ այդպէս, անակնկալօրէն կրնայ ընտրուել ան...:

գանոնք: Ու Հայ մեծ եկեղեցականի Սրբազան օծութիւն մը այդ երկու կեցուածքներուն ալ վրայ:

Որով ու գերազանցօրէն՝ մեր Սրբազան Պատրիարք Հայրը:

Իբրև Օրինակ մը պիտի երևայ, իբրև Հրաւէր մը պիտի խօսի, ու իցիւ երևայ ու խօսի իր Անձը նոր եկող մեր Սերունդին՝ որպէսզի տայ ան ալ մարդեր:

Յիշատակդ անմեռ՝ Շուք ու Շնորհ Սրբազան:

Ընտրութենէն վերջ, միջադէպ մը մեզ մօտեցուց իրարու՝ Թորգոմ Վարդապետը և զիս։ Ատենադրութիւնը ստորագրելու համար ըրոր պատգամաւորներս հաւաքուած էինք, օր մը ետք, Պրոկուրորի օգնական՝ Բանաստեղծ Յովհ. Յովհաննիսեանցի գրասենեակէր։ Երբ կարգացուցաւ ատենադրութիւնը, դիտել տուի որ յիշուած չէր սնտուկին մէջէն՝ քուէներու հետ ելած և կարգացուած թղթիկ մը ընդդէմ Դուրեանի։ Պրոկուրորի օգնականն ու Պրոկուրորը խորհրդակցութիւն մը ունեցան և յայտնեցին թէ անհրաժեշտ չէր այդ արձանագրութիւնը։ Եւ ահա, անդիէն, հանգուցեալ Միհրդատ Հայկազն պատգամաւորը յաղթական բացազանչութիւն մը արձակեց, զգտնուցեալ դաւաճանական թուղթին հեղինակը՝ պէս բան մը, որուն իրենց լռութեամբը հաւանութիւն յայտնել երևցան նաև ուրիշներ և որուն դէմ խստօրէն բողոքեցի՝ ըսելով թէ պէտք էր տխմար մը եղած ըլլալի այդ տգեղ տարբեր ծածկարար գործելէ ետք ինքզինքս հիմա մատնելու համար։ Բայց համոզուեցան մերինները, անոնք արդէն զիս Օրմանեանական կը համարէին, և մինչև Թիֆլիս կասկածը կը տիրէր իրենց մէջ։ Հոն, Կովկասի Բարեգործական Միութեան յորեկանի հանդէսին էր, կարծեմ, որ տեսայ Թորգոմ Եպս. ր և հարցուցի թէ ինք կը հաւատար Միհրդատ Հայկազնի ըսածին։ «Ոչ, պատասխանեց ծանր բայց վճռական շեշտով մը. ես արդէն ըսի իրենց՝ թէ սխալ է իրենց հետեւութիւնը. այդ թղթիկը Ռուստայի վարդապետի մը գործն էր, յատկապէս զայն ձգելու համար Մայր Տաճար մնացած»։

1913ի ձմեռը Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանքն եմ իբրև Տեսուչ վարժարանին՝ որուն պաշտօնական անունն է «Ժառանգաւորաց Վարժարան»։ Սերաստիայէն, որուն առաջնորդութեան պաշտօնէն հրաժարած է՝ կը գրեն Պոլսոյ թերթերը։ Կը ստանանք Թորգոմ Եպս.ի դէմ հրատարակուած կարմիր տետրակ մը։ Քանի մը օր ետք, Կիրակի իրիկուն մը, քաղաքէն կը վերադառնամ՝ երբ կառքէն հաղիւ իջած կը հաղորդեն ինծի թէ քանի մը

ժամ առաջ հասած է Թորգոմ Եպիսկ. և այժմ գացած է այցելել մօտակայ Էֆքէրէ գիւղին եկեղեցին։ Իսկոյն հոն կը դիմեմ, իր միակ ծանօթն եմ այստեղ։ Սմբատ Վրդ.ի հետ կը կարգադրենք որ ամէն արժանի պատիւ ընծայուի իրեն։ Կը մնայ քանի մը օր, ներկայ կ'ըլլայ դասերուն, խորանական երեկոյթի մը՝ ուր կը խօսի, և երբ Պոլիս կը հասնի՝ «Բիւզանդիոն»ի մէջ կը հրատարակէ իր ուղեգրութիւնը, ուր գովեստով կը նկարագրէ մեր վարժարանը։ Դիւ վերջ, ես ալ Պոլիս կը կանչուիմ՝ Երուսաղէմ ղրկուելու համար, իբրև Ազգային Ժողովի ներկայացուցիչ։ Քանի մը անգամ իրեն կը հանդիպիմ իսկիւտարի նաւամատոյցը և չոգենաւին մէջ։ Տեսնելով որ Երուսաղէմ մեկնումս պիտի ուշանայ, ձեռնարկած եմ գիրքի մը հրատարակութեան, որուն անունին՝ «Հրաշալի Երուսաղէմ»ի համար օր մը կը հարցնեմ իր կարծիքը, նկատելով անոր կրօնական առումն ու գործածութիւնը։ Իր ապահովիչ բացատրութեան վրայ վերջնապէս կ'որոշեցիմ զայն։ — Եգիպտոսի մէջ, հետգային, ան կը յիշեցնէր ինծի այս պարագան, ու կատակով կը պահանջէր կնքահայրութեան իրաւունք մը՝ զոր կը մերժէի իրեն տալ . . . :

Մեր բարեկամութիւնը սկսաւ 1914ի ամառը՝ երբ Երուսաղէմէն առժամաբար Եգիպտոս եկած էի։ Աղեքսանդրիոյ մէջ, պատուոյ ատենի մը գլուխը անցուց զիս քննելու համար զինական խնդրի մը մէջ ծագած վէճ մը։ Նիստերը կ'երկարէին սակայն, ու Պոլսոյ Պատրիարքարանը ինծի հեռագրած էր Երուսաղէմ վերադառնալ։ Եւրոպական պատերազմը ծագած էր արդէն, բայց Թուրքիա դեռ մասնակցած չէր։ Հեռագիրը ցոյց տուի Թորգոմ Սրբազանին, որ յանձնարարեց հաճապարել, խնդրեց որ նախ պատուոյ ատենին գործը վերջացնեմ և ապա միայն, տեսնելով կացութիւնը, մեկնիմ կամ ոչ։ Քանի մը օր վերջ, գացի գրասենեակը իտալական չոգենաւային ընկերութեան, որուն նաեւրը միայն, իբրև չէզոք երկրի մը պատկանող, կ'երթնէին Թուրքիոյ և Եգիպտոսի միջև, ու տեղեկացայ թէ յաջորդ օրը Եպիս. մեկնող չոգենաւ մը

ունէր: Խնդրեցի տոմսակ մը վերապահել ինծի համար, ու եկայ Ապու Տարտարի առաջնորդարանը՝ ժաք-բարով բսելու Սրբազանին: Թորգոմ եպս. ջանաց համագել, յետոյ խնդրեց և ի վերջոյ բռնացաւ գրեթէ՝ սրպէսգի սպասեմ մինչև յաջորդ շաբաթ: Շաբաթը չանցած Թուրքիա պատերազմի կը մտնէր և ես հազիւ իտալական վերջին չոգենաւով կրցայ բերել տալ երուսողէմ Օթէլ Ֆասթի մէջ թողած գոյքերս, շնորհիւ Գայրեգեան Վրդ.ի (այս եպս.) փութկոտ կարգադրութեան:

Մէկ-երկու ամիս վերջը, երբ պատերազմի լուրերը անձկութեամբ կը լեցնեն ամէնքս ու Աղեքսանդրիոյ Ֆրանսական Հիւպատոսարանը բազմաթիւ խնդրանքներ կ'ընդունի և արձանագրութիւններ կը կատարէ, ես ալ խնդրագիր մը կը գրեմ դոր պիտի տանիմ յանձնեմ յաջորդ առաւօտուն: Իրիկունը, դիպուածով Առաջնորդարանը կը գտնուիմ և հակառակ որոշած ըլլալու թէ ոչ ոքի պիտի չյայտնեմ դիմումս, չեմ կրնար ինքզինքս արգիլել ակնարկութիւն մը ընելէ՝ անոր՝ երբ խօսքը կը դառնայ Ֆրանս. ճակատի կռիւներուն վրայ: Թորգոմ եպս. կը հասկընայ կը հարցափորձէ, կը պահանջէ որ ցոյց տամ խնդրագիրս և ձեռքէս առնելով կը պատռէ գայն. յետոյ խօսք կ'առնէ որ պիտի հրաժարիմ այդ գաղափարէն:

Այսպէս, ուրեմն, Ան որ ոչ ևս է հիմա, մօտաւորապէս քսանհինգ տարի առաջ իրարու ետեւ երկու անգամ պատճառ եղաւ, իր միջամտութեամբ, որ ես ապրիմ մինչև հիմա, անկէ առաջ ուրիշ անգամ մը զիս խաղաղեցնելու բարեկամութիւնն ինծի ըրած ըլլալէ ետքս եթէ հետագային կրցայ, իր տառապալից օրերուն, իրեն քիչ մը զօրավիգ և սփոփանք ըլլալ, կը մտածեմ հիմա — որովհետեւ մտածած չէի այն ատեն — թէ առիկա եղաւ դոյզն հատուցում մը ինձմէ՝ փոխան իր ինծի մատուցած փրկարար ծառայութեան...

Եւ առիկա նոր — կամ հին — պատճառ մը տեսիլ կ'ըլլայ հիմա՝ սրպէսգի խորապէս զգամ իր մահուան վիշտը:

ՄԵԾ ՀԱՅ ԴԵՄՔ ՄԸ

Թորգոմ Գուշակեան Պատրիարքի անակնկալ մահուան դոյժը անասելի ցաւով սիրտս գալարեց, ու թէև շաբաթներ անցած են անկէց ի վեր, դեռ չեմ կրցած վարժուիլ մտքով ու սրտով մեծ այդ հայուն մեղմէ ընդմիշտ հեռացած, գործելէ առյաւէտ դադարած ըլլալու անգութ գաղափարին: Եթէ Պիոս ԺԱ. Պապին պէս, որ, խոր ծնունդեան մէջ, իր բոլոր կրցածը իրականացուցած ըլլալէ յետոյ, վախճանեցաւ միևնոյն օրը, Թորգոմ Պատրիարքն ալ յառաջացեալ տարիքի մը մէջ չիջանէր, մենք գորովալից պատկառանքով մը պիտի խնարհէինք անոր դադարին առջև, բայց պիտի չզգայինք այն սուր մօրմօքն ու անսփոփելի վիշտը, զոր մեղի կ'ազդէ վաղաժամ անհետացումը հազուադիւս գործիչի մը և մտաւորականի մը որ դեռ իր բոլոր մտաւոր ուժերուն հասունութեանն ու բեղունութեանը մէջ կը գտնուէր, և որ ոչ միայն Սողոմոնիան Հայ մեծ Տան, որուն մեծագոյն գահակալներէն մին եղաւ, այլ ամբողջ Հայ ազգին, Հայ եկեղեցիին ու Հայ մշակոյթին իր հմտութեամբ, փորձառութեամբ, անձնակրթութեամբ, հմայքով՝ տակուին երկար ատեն թանկագին ծառայութիւններ մատուցանել կարող էր:

«Անահիտ»ի այս տարուան առաջին թիւին մէջ, որ քանի մը օրէն լոյս կը տեսնէ, արտայայտած եմ իմ գգացումս այդ մեծարժէք հայուն կեանքին ու մահուան մասին ու ջանացած եմ էական դիժերուն մէջ պատկերացնել ու մեկնաբանել անոր նկարագիրն ու գործը: «Սիոն»ի բացառիկ թիւին համար, ուր պիտի երևան ողբացեալ Պատրիարքը մօտէն ճանչցած հայ անձնաւորութեանց ու մասնաւորապէս իր մտաւորական եղբայրակիցներուն մեծարանքի արտայայտութիւնները, հանգուցեալին ինչպէս և իմ ամենէն սիրելի բարեկամներէն մին, այս մահով սգաւոր բոլոր հայերուն ամենէն սգաւորը, Մեսրոպ Արքեպս. Նշանեան, ինծի ալ հրաւէր ուղղած ըլլալով գրութեամբ մը իմ յարգանքի խօսքս բերելու, այդ այնքան